

društvene mijene ruralnog prostora hrvatske

maja štambuk

institut za društvena
istraživanja sveučilišta
u zagrebu,
zagreb, hrvatska

primljeno svibnja 1991.

Ruralni prostor Hrvatske proteklih je desetljeća doživio velike promjene, prije svega kvantitativne naravi: smanjen je broj stanovnika, smanjen je broj poljoprivrednog stanovništva, smanjen je broj (neznatno) poljoprivrednih gospodarstava ali im je smanjena i prosječna površina, smanjene su površine poljoprivrednog zemljišta i t. d. Kvalitativne promjene ogledaju se prije svega u brzonarastajućoj pojavi seljaka-radnika, mješovitih domaćinstava i "novih" stanovnika koji mijenjaju socijalnu sliku sela. Sve ove promjene takve su da se teško može govoriti o modernizaciji hrvatskog sela. U odnosu na razvijenije zemlje ovo su tek počeci procesa odmicanja od tradicionalnog sela.

seoske zajednice u transformaciji

→ Selo je sve manje prebivalište seljaka, odnosno seljaka sve je manje u selu. Ali prostor jest još uvijek pretežno prostor poljoprivrede i utoliko on pripada seljaku. Međutim, stalno se smanjuju površine poljoprivrednog zemljišta, otvara se time u ruralnim prostorima mjesto za nove korisnike, prenamjenjuju se sve veći dijelovi prostora. Ipak, za sada je najizrazitija činjenica da sve manjem broju seljaka pripada sve više zemlje (prosječno). No, je li to baš tako i u nas?

Izvjesno je da u selu ima sve manje seljaka. Njihov broj se neprestano smanjuje bilo potpunim odlaskom iz poljoprivrede, bilo djelomičnim napuštanjem poslova na obiteljskom gospodarstvu. Ono što je zanimljivo u razdoblju poslije 1945. jest da je deagrarijacija bila znatno brža od opadanja udjela seoskog stanovništva u ukupnom stanovništvu. Tako je u Hrvatskoj 1981. 49,2% seoskoga stanovništva i 15,2% poljoprivrednog, za razliku od 1953. kada je u seoskim naseljima Hrvatske živjelo 75,7% stanovnika, a poljoprivrednog stanovništva bilo je 56,4%. Dakle, u 28 godina seosko pučanstvo smanjilo se za 25,5 postotnih poena, a poljoprivredno za čak 41,2 postotna poena. Ubrzano smanjivanje poljoprivrednog stanovništva trebalo je rezultirati i smanjenjem broja vlasnika poljoprivrednog zemljišta, odnosno poljoprivrednih jedinica.)¹⁾ No, ovo

1) Godine 1949. u Jugoslaviji je bilo 2.605.000 gospodarstava s prosječnom površinom od 4,3 ha. U godini 1981. je 2.676.000 gospodarstava s 3,4 ha poljoprivrednih površina po posjedu. Ne samo da se povećao broj gospodarstava već se u tom razdoblju smanjila ukupna poljoprivredna površina u njihovom posjedu (Defilippis, 1988: 65).

U Italiji je 1970 bilo 3.607.000 gospodarstava, a 1982. 3.271.000 ili 336.000 manje (9,3%). Gospodarstava bez zemlje bilo je 1970. 16.000, dakle, 3.591.000 gospodarstava posjelovala je ukupno 25.604.000 ha poljoprivredno-šumskih površina, odnosno svaka 6,9 ha. Dvanaest godina kasnije, 1982. je 12.000 gospodarstava bez zemlje i preostala (3.259.000) posjeduju ukupno 23.560.000 ha, odnosno 7,2 ha svaki. Dakle, povećanje je od svega 0,3 ha po gospodarstvu, ili 4,2%.

Podaci o obradivim površinama možda su nama zanimljiviji: 1970. bilo je 3.546.000 gospodarstava s obradivim zemljištem i držali su ukupno 17.491.000 ha ili 4,9 ha po gospodarstvu. U narednih dvanaest godina smanjio se broj gospodarstava na

se nije dogodilo. I sudeći prema dosadašnjem toku promjena, još neko vrijeme ne može se očekivati poboljšanje agrarne strukture, tj. restrukturiranje zemljišnih površina, posebice ne u vlasničkoj pogledu.

Mnogo sporije od opadanja broja poljoprivrednika opada broj gospodarstava: u 1960. ih je 653.374, a u 1969. 615.049 i 1981. 569.221. U odnosu na ukupno stanovništvo na gospodarstvu, udjel poljoprivrednoga značajno opada: 1960. su činili 67% sveg stanovništva koje je živjelo na obiteljskom gospodarstvu, u 1969. 57%, a 1981. 32%. Dakle, za dvadesetak godina poljoprivredno pučanstvo na poljoprivrednim obiteljskim posjedima više se nego prepolovilo²⁾ (Puljiz, 1983: 65).

Tektonika ruralnog svijeta još uvijek nije smirena, stabilizirana, još uvijek su na djelu procesi koji ga snažnije potresaju, koji ga razgrađuju, dekomponiraju. To je još uvijek svijet egzodusa, starenja, inercije, gubitničkog mentaliteta, preživljavanja (Barberis i Dell'Angelo, 1988: VII). Upravo zato nužno je predvidjeti još određeno vrijeme upravo ovakvih tendencija. Seoski svijet još uvijek se rastače, seljački također. Seljaci se unutar sebe diferenciraju na one suvremenije, poduzetnije, ekonomski racionalnije, obrazovanije koji poljoprivredno zanimanje, onoliko koliko je moguće s obzirom na njegove specifičnosti, izjednačavaju s ostalim zanimanjima. Oni drugi, tradicionalni seljaci, još uvijek žive poljoprivredu, ali, s obzirom na snagu globalnog društva ubrzano nestaju (vlastitom transformacijom). Može se pretpostaviti da ovi prvi zaista znače jedan, dugoročno gledano, relativno stabilan sloj seoske populacije, a da među ovima drugima još uvijek traje proces preobrazbe koji će ih ili ugasiti ili transformirati. Stabilnost i budućnost modernoga seljaka temelji se na očekivanju razvoja ukupnog društva na tržišnim osnovama i određenom protekcionizmu kojim će država zaštititi proizvođače hrane. Tržište će regulirati korištenje zemljišta i poljoprivrednu proizvodnju, kao što to pokazuju neka europska iskustva.³⁾

No da bi poljodjelstvo reagiralo na promijenjene uvjete privređivanja potrebno je neko vrijeme. Koliko dugo će trebati poljodjelstvu da se restrukturira ovisi i o vanjskim okolnostima i o nekim njegovim osobinama. U svakom slučaju zaokret prema dobroj i zdravoj poljoprivredi tek predstoji. Dosadašnji trendovi nisu dosegli svoj vrhunac, što znači da će potrajati još slično stanje.

Vratimo se selu i njegovoj socijalnoj slici.

Mjesta poljoprivrednika u selu zauzimaju nove socijalne grupe. One su ponekad više ponekad manje vezane uz ruralni svijet. Među ovima novim posebno su značajni seljaci-radnici, najčešće bivši "čisti" seljaci, ali sve češće i bivši "čisti" radnici.⁴⁾ Oni su u pravilu rođeni u selu, većina upravo u selu u kojem ih istraživači zatiču. Dakle, osim eventualnog putovanja na posao u susjedni grad (što je najčešća destinacija), oni su prostorno stabilni. A i kao segment socijalne strukture seoskog lokalnog društva oni su

3.197.000 i ukupne površine na 15.989.000 ha, a prosječna površina obradivog zemljišta po gospodarstvu porasla je minimalno i iznosila 5,0 ha (Barberis i Siesto, 1988: 61-62).

U SR Njemačkoj broj gospodarstava s više od 1 ha obradive površine smanjen je između 1970 i 1982. s 1.083.000 na 764.000 (ili za 29,5%). U tom razdoblju prosječna površina obradivog zemljišta po gospodarstvu porasla je s 11,7 na 15,8 ha (Isto: 63).

U Hrvatskoj je u razdoblju 1969-1981. broj gospodarstava većih od 1 ha ukupne poljoprivredne površine (a ne samo obradive) smanjen je s 480.000 na 388.000. Nažalost, nema novijih podataka o veličini prosječnog posjeda. U istom razdoblju broj gospodarstava veličine do 1 ha ukupne površine porastao je od 135.000 na 181.000. Sasvim je sigurno da je prosječna veličina opadala.

Privatni sektor je 1981. u Hrvatskoj imao 64% ukupnih poljoprivrednih površina (2.073.090 od 3.244.726 ha). Obradive površine su u daleko većoj proporciji pripadale privatnom sektoru - ukupno 80%, ili: 77% oranica, 92% voćnjaka, 91% vinograda i 86% livada (Socijalno-demografske promjene..., 1984: 36).

- 2) U Italiji je 1982. živjelo ukupno 5.779.000 ljudi na gospodarstvima. Od toga je "čistih" poljoprivrednika bilo 1.573.000. (Barberis i Siesto, 1988: 103).
- 3) Napr. plan Mansholt kojeg je Europska zajednica donijela da bi pomogla zemljišnoj restrukturaciji, odnosno koncentraciji zemljišta. Prema ovom planu svima onima koji su bili spremni ustupiti zemljište bolje opremljenim susjedima koji bi nastavili s poljoprivrednom proizvodnjom, ponudene su izvanredno dobre mirovine i otkupne cijene. No, dok su se tražile pravne osnove za realizaciju plana, talijanski seljaci sami su ostvarili plan Mansholt - bez ikakve pomoći sa strane i to ne koncentracijom zemljišta što je bio temelj toga plana, već "migracijom proizvodnje" sa slabijih na jaka gospodarstva (Barberis i Siesto, 1988: 41).
- 4) Kao indirektni argument ovome može poslužiti to da su seoski dnevni komutanti uglavnom autohtoni seljaci-radnici. Većina njih je prije izvanpoljoprivrednog zaposlenja bila kvalificirana, dakle školovala se za nepoljoprivredno zanimanje (Oliveira-Roca, 1986: 43).

također stabilni, iako im, kada su se pojavili, nisu proricali dugu budućnost. Pa i danas, kad su rasprostranjeni svugdje gdje je temelj poljoprivrede obiteljsko gospodarstvo, često ih se pokušava diskreditirati s obje strane: i kao seljake i kao radnike. Zahtjevi idu za tim da ih se zakonski prisili na izbor jedne djelatnosti i pri tom se zaboravlja da su razlozi postojanja ovoga socijalnog sloja vrlo jaki i da će prije propasti nerealni zakon nego ovaj sloj. Ovdje se ustvari radi o mješovitim gospodarstvima bez isključivog poljoprivrednika u svojem sastavu i zahtjevima za ograničenje zemljišta u vlasništvu takva gospodarstva. A problem nije u zemljištvu koje se posjeduje već u zemljištu koje se obrađuje, dakle, problem je u sferi proizvodnje i tako ga treba promatrati i rješavati. Ono što zanima sociologe uloga je ovoga segmenta u društvenoj dinamici seoske zajednice.

Kao što je kazano, ovo je za sada stabilan društveni sloj i mijenjat će se uglavnom u kvantitativnom pogledu. Kako nije moguće predvidjeti brzu izmjenu niti posjedničke niti proizvodne strukture poljoprivrede, može se predvidjeti sa sigurnošću narastanje upravo ovoga sloja u selu i to prvenstveno na račun "čistih" poljoprivrednika.⁵⁾ Usporedo s ovime može se predvidjeti sve intenzivnije opadanje broja (i udjela) "čistih" poljoprivrednih gospodarstava. S jedne strane, zbog postojeće nevitarnosti (u demografskom smislu) brojna domaćinstva ovoga tipa će se ugasiti. Dakle, članovi su stari, a nasljednik je u pravilu izvan domaćinstva. S druge strane, sve više seljaka ne može u postojećim uvjetima osigurati minimalni prosperitet obitelji što ih tjera ka traženju drugih izvora prihoda u nedostatku mogućnosti da povećaju posjed ili da intenziviraju proizvodnju. I u domaćinstvima s poljoprivrednikom sve češće će se zaticati nepoljoprivrednik ili seljak-radnik. Ekonomska kriza usporit će zapošljavanje, povećati broj nezaposlenih i unekoliko će usporiti preobrazbu čistih u mješovita gospodarstva. No ovu će transformaciju biti teško zaustaviti. Nepoljoprivrednici u domaćinstvima s posjedom uglavnom imaju položaj gosta ili pak podstanara koji plaća "stan i hranu" s tendencijom osnivanja vlastitog domaćinstva, naravno, ukoliko se ne radi o članu porodične jezgre - mužu, ženi ili njihovu nasljedniku, jer u ovim slučajevima ponašanje je bitno drukčije.

Još je jedna "urbana tekovina" koju je selo brzo usvojilo: radi se o nuklearnoj porodici, porodici-jezgri, dakle, svodenju obitelji na bračni par s neoženjenom/neudatom djecom. U selu su sve rjeđa višegeneracijska kućanstva, i to su uglavnom ona s poljoprivrednim posjedom. Više je tome razloga. Jedan svakako leži u "tehnologiji" rada u poljoprivredi koja zapošljava brojnu i raznoliku radnu snagu: od dječje do staračke, od nekvalificirane do kvalificirane, od fizički jake do fizički slabe. Na svakom gospodarstvu ima posla za sve. Jedino što će na manjima oni biti podzaposleni a na većima prezaposleni, posebice u sezoni velikih poslova. Drugi razlog izvire iz očekivanja temeljenih na tradiciji seoskih i seljačkih obitelji koja suživot više generacija smatra potrebnim i poželjnim načinom ponašanja. Ovakvo ponašanje uvijek je bilo i sa svrhom očuvanja i po mogućnosti povećanja obiteljskog posjeda. Ovakvo poljoprivredno kućanstvo (bez obzira da li je, s obzirom na izvore prihoda, "mješovito" ili "čisto") predstavlja specifičan entitet s različitim (u odnosu na kućanstva bez gospodarstva) unutarobiteljskom dinamikom: drukčiji su odnosi među generacijama, odnosi među spolovima, socijalizacija djece, odnos prema patrimoniju, funkcioniranje obiteljske zajednice u proizvodnom i potrošačkom smislu i t. d. Sve ove sastavnice obiteljskog života podložne su promjenama i mijenjaju se, iako ipak sporije nego nepoljoprivredna domaćinstva, posebice gradska. Međutim, promjene nisu svugdje jednako intenzivne ili jednako usmjerene. Ovdje je važna napr. prostorna komponenta, odnosno udaljenost sela od grada i snage njegovih valova koji na veću ili manju daljinu doplavljuju urbane tekovine. Također je važna socijalna slika neposredne seoske sredine: ima li u njoj (manje ili više) drugih socijalnih kategorija, drugih gospodarskih djelatnosti (osim poljodjelstva) - kojih i koliko, i t. d. Toliko je razloga za različitost malih ruralnih društava! Upravo zato su

5) Seosku radno-aktivnu populaciju u 1985. u Hrvatskoj sačinjava 36,2% poljoprivrednika, 56,3% seljaka-radnika i 7,5% nepoljoprivrednika (koji nemaju zemlje) (Štambuk. 1989: 127).

potrebna manja, monografijska istraživanja koja bi omogućila, tek nakon detaljnih analiza malih zajednica, stvaranje objektivnije globalne slike sela u nekoj regiji ili državi, odnose i veze njih međusobno i s globalnim društvom. Ono što bi bilo posebno zanimljivo istraživati u ovom kontekstu jest traženje odgovora na pitanje što je neposredno djelovalo u smjeru upravo ovakvog razvoja određene zajednice. Ono što se sigurno zna jest da to nije bio rezultat tržišnih zakonitosti, ili je to bio u sasvim maloj mjeri.

Proces modernizacije ruralnog prostora koji je na djelu u europskom selu, tek je u nekim svojim podprocesima dotakao hrvatsko selo (zakašnjela industrijalizacija, nedovoljna urbanizacija, neracionalna deagrarizacija, nasilna sekularizacija i t. d.).

Lokalna ruralna društva Europe prispjela su do kraja dekompozicijske faze, sada nastaju nove socijalne slike, seosko društvo se rekonponira. Ovaj proces je složen i obuhvaća promjene ponašanja i funkcioniranja na ekonomskom, socijalnom, prostornom i kulturnom planu. Ovom su procesu posebno izloženi seljaci. U brojnim zapadnoeuropskim državama posljednjih godina raste broj stanovnika u ruralnim naseljima i to zahvaljujući u prvom redu višku doseljenih nad odseljenima.⁶⁾

Novi stanovnici čine važan element u stvaranju nove socijalne dinamike, pa oni uz autohtono stanovništvo, bilo poljoprivredno bilo nepoljoprivredno (sve ih više ostaje u selu) stvaraju osnovu za stabiliziranje i daljnji prosperitet seoske populacije.

U nastupajućem razdoblju nove fiksacije seoskog stanovništva sigurno se može očekivati podizanje razine kvalitete života prema onoj koju je u brojnim elementima do sada propisivao grad. U nekim bi komponentama ruralno područje (naravno ne svo) u rezidencijalnom smislu moglo zadobiti daleko višu kakvoću. Pri tom naravno ne mislimo isključivo na čisti zrak.

selo i seljaci

Gdje je hrvatsko selo? U kojoj je fazi transformacije, koji elementi su transformirani, u kojim elementima tražiti začetak modernizacije?

Prije pokušaja traženja odgovora treba kazati da je naše selo ipak nedovoljno istraženo. Ono što naročito nedostaje mikro su istraživanja ili istraživanja monografijskog tipa. Taj manjak velik je kako u sociologiji i naročito nekim njenim disciplinama, tako i u drugim društvenim znanostima. Pri tome je najgore to što uglavnom svi misle da o selu znaju sve i to samo zato što su sami od tamo svojevremeno pobjegli. Posebno je opasno kad tako misle oni koji odlučuju (političari, privrednici, planeri...) i svojim odlukama nasilno interveniraju u seoski red stvari.

Ruralno stanovništvo Hrvatske živjelo je 1981. u 6.442 seoska naselja. Prosječno, svako selo imalo je te godine 357 stanovnika⁷⁾ što je najniži broj zabilježen od 1945.⁸⁾ Indeksi smanjenja prosječne veličine sela su sljedeći: 1961/1953 = 98,5; 1971/1961 = 92,5; 1981/1971 = 85,4; 1981/1953 = 77,8. I ono što razlikuje Hrvatsku od razvijenog svijeta

6) Još uvijek je u tim prostorima negativni saldo prirodnog kretanja. Dakle, porast broja stanovnika isključivo je rezultat pozitivnoga selidbenog salda. Naravno, još uvijek su vrlo prostrana područja s negativnim ukupnim kretanjem stanovništva, u regijama bez većih urbanih aglomeracija. U 55,5% ruralnih općina je u razdoblju 1975-1982. poraslo stanovništvo u Francuskoj (Kayser, 1984: 301).

Italija ima sličnu situaciju: 1951. je u ruralnim komunama živjelo 27,5 milijuna ljudi. Do 1971. njihov se broj smanjio na 26,1 milijun. Međutim, već 1981. seoskih stanovnika opet je 27,5 milijuna. U odnosu na ukupno stanovništvo ovisu podaci unekoliko drukčiji: 1951. seoski su stanovnici činili 58%, 1971. 48%, a 1981. 49% ukupnog stanovništva. Između 1951 i 1971. Italija je porasla za 7 milijuna stanovnika i to sve gradskih. Od 1971. tendencija se preokreće i već 1981. naraslo seosko stanovništvo čini 70% ukupnoga novog demografskog porasta (ili oko 2 milijuna stanovnika). Činitelji porasta ruralne populacije slični su kao u Francuskoj: natalitet je u slabom porastu, iseljavanje se zaustavlja, doseljavanje novih stanovnika je u porastu (zahvaljujući boljem prometu, decentralizaciji industrije, jeftinijem i zdravijem stanovanju i t. d.) (Barberis i Siesto, 1988: 7). Usput spomenimo da u talijanskom ruralnom području poljodjelstvo zapošljava (1981) 19% stanovništva (Isto: 9).

O kretanju seoskog stanovništva u nekim zemljama svijeta između 1950 i 1975. vidjeti McNamara, 1982: 69.

7) To je za 165 sela manje nego 1961. ili za 121 manje nego u 1971. U međuvremenu broj gradskih naselja rastao je od 70 u 1961. do 103 u 1971. da bi ih godine 1981. bilo 21 (Malić, 1983: 102). Prosječna veličina sela smanjivala se ovim ritmom: 1953. je iznosila 459, 1961 - 452, 1971 - 418 i 1981. - 357 (Isto: 104).

8) U 1953. seosko stanovništvo činilo je 75,8% sveukupnog stanovništva, do 1961. njegov udjel smanjio se na 69,2%, u 1971. je bio 58,9% i 1981. pada na 49,2%, dakle, prvi put ga je manje nego gradskog stanovništva.

jest ubrzanje opadanja seoskog stanovništva u posljednjim godinama, dakle u vrijeme kad taj svijet doživljava značajan rast seoskog stanovništva i njegov ekonomski, kulturni, komunikacijski i svaki drugi prosperitet.

Stope smanjivanja seoskog stanovništva veće su od stopa smanjivanja prosječne veličine seoskog naselja: 1961/1953 = 96,5; 1971/1961 = 90,5; 1981/1971 = 86,9; 1981/1953 = 75,9. No, kazuju isto. Intenzitet opadanja broja seoskog stanovništva takav je da izaziva duboku zabrinutost naročito demografa koji se već godinama trude ukazati na sve negativne reperkusije nastavljanja ovakvih trendova po ukupno stanovništvo Hrvatske i posebno po prostorni razmještaj stanovništva i nezadrživo širenje depopulacijskih prostora Hrvatske.

Prostor Hrvatske prema demografskim obilježjima vrlo je diferenciran. Odnosi se to posebice na prirodno kretanje stanovništva, odnosno na kretanje nataliteta i mortaliteta. Prostor demografske recesije obuhvaća već tri četvrtine ukupnog prostora Hrvatske i čak polovinu stanovništva. Nejašmić na temelju analize prirodnog priraštaja stanovništva Hrvatske u razdoblju 1963-1984. prema tipu naselja boravka zaključuje slijedeće: "Gradsku skupinu obilježava uzlazno-silazno kretanje; na početku razdoblja ostvarivala je 37,2% ukupnog prirodnog priraštaja, a na kraju više od 90% nadoknađujući i manjak nastao negativnim kretanjem (prirodnim padom) u seoskoj populaciji." (Nejašmić, 1986: 23)

Od 1963. do 1970. prirodni priraštaj seoskog stanovništva smanjen je sa 6,6 na 0,3 promila. Nekoliko slijedećih godina održava se oko te vrijednosi, a zatim ponovo neprestano pada i 1985. iznosi -3,6 promila. Nejašmić prognozira da će seoska naselja dvijetisućite godine imati prirodni priraštaj od -11,2 promila.

Tako izgleda sadašnja situacija a i neposredna budućnost. Dakle, analiza podataka i trendova vitalnih pokazatelja demografskog razvoja pokazuje da je Hrvatska daleko od usporavanja a naročito daleko od zaustavljanja negativnog prirodnog priraštaja seoskog stanovništva, te je utoliko put ka modernom selu odgođen za neka buduća vremena.

Migracijska kretanja također su negativnog predznaka (Oliveira-Roca, 1990).

Okvira demografska kretanja seoskog stanovništva, naročito kad ih se gleda na razini republike, ne daju osnove za optimizam i neizbježno asociraju na nerazvijenost. Nerazvijenost, opet, jako je povezana s brojem i zastupljenošću poljoprivrednog stanovništva: tamo gdje ga je više veća je i nerazvijenost a i ukupno kretanje stanovništva je nepovoljnije.

U razdoblju 1971-1981, ukupno stanovništvo se smanjilo u (tadašnjoj) ZO Bjelovar (indeks = 95,1), ZO Gospić (84,4), ZO Karlovac (95,3), ZO Sisak (99,2) i ZO Zagreb (97,3). U 1981. najveći udjel seoskog stanovništva imale su slijedeće zajednice općina: Zagreb (77,7%), Varaždin (73,8%), Gospić (71,0%). Dakle, jasna je veza između učešća seoskog u ukupnom stanovništvu i pada broja stanovnika na određenom području. Iste godine, 1981, najveći udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu imaju ove zajednice općina: Bjelovar (36,8%), Sisak (23,9%), Gospić (23,7%), Zagreb (23,4%) te Karlovac i Varaždin (po 22,5%).

Bitan činilac opadanja broja seoskog stanovništva slaba je vitalnost poljoprivrednog stanovništva.⁹⁾

Stopa nataliteta ovoga segmenta stanovništva opala je od 1953. do 1981. sa 24,2 na 4,7 promila.¹⁰⁾

Tamo gdje su nestali seljaci ostala je zemlja, a tamo gdje je seljaka zemljišne površine relativno su skućene. Dakle, došlo je do neuravnoteženosti u rasprostranjenosti seljaka

9) Uz ovo treba dodati da u Hrvatskoj 7,1 % poljoprivrednog stanovništva živi u gradskim naseljima. Naročito velik broj ih je u Dalmaciji gdje je 15,1% poljoprivrednog stanovništva u gradu što je rezultat prvenstveno procesa tzv. direktne urbanizacije. U razdoblju 1971-1981. u dalmatinskoj makroregiji čak je 56 seoskih naselja dobilo status grada.

10) Nepoljoprivredno stanovništvo godine 1981. imalo je stopu nataliteta 16,4 promila, a mortaliteta 10,0 promila, odnosno, prirodni priraštai bio je 6,5 promila.

i zemlje u Hrvatskoj. To je svakako socioekonomski fenomen a ne "prirodni" raspored stvari.

Iznoseni podaci jasno pokazuju da se Hrvatska razvija izrazito neujednačeno i da je vrlo visoka korelacija između udjela seoskog i poljoprivrednog stanovništva i ukupnog kretanja stanovništva na regionalnoj razini.

Za ilustraciju navodimo Lajićevu analizu (1988: 149) koja pokazuje povezanost između agrarne naseljenosti i vanjskih migranata iz poljoprivrede. U 1971. godini najveća agrarna gustoća je u Dalmaciji: 60 stanovnika na 1 km² obradive površine. Slijede Srednja Hrvatska (55 stanovnika na 1 km²), Slavonija (45) te Primorsko-lička makroregija (19). Iste godine, 1971, stopa vanjskih migracija poljoprivrednog stanovništva najviša je također u Dalmaciji (2,4%), slijede Srednja Hrvatska i Slavonija s Baranjom (1,9%) te Primorsko-lička makroregija sa 1,1 % stanovnika migranata koji su se do tada bavili privatnom poljoprivredom.

Ove podatke potvrđuju i rezultati jednog istraživanja koje je 1977. proveo Centar za istraživanje migracija a koje je utvrdilo "da je na jednog aktivnog člana domaćinstva koje će imati migranta, prosječno otpadalo u predmigracijskom razdoblju 0,90 ha obradivog zemljišta. Istovremeno, (anketa se koncentrira na 1969. godinu), na aktivnog je člana neemigrantskog poljoprivrednog domaćinstva prosječno otpadalo 1,59 ha obradive površine (Isto: 149).

A. Barbič (1990: XI pogl.) svojim istraživanjem slovenskog obiteljskog gospodarstva utvrđuje da je tamo gdje je mogućnost poljoprivrednog dohotka veća, ostanak u poljoprivredi (dakle i u selu) ili spremnost da se napusti izvanpoljoprivredno zaposlenje i vrati na zemlju prisutnije. Ovakav nalaz govori da nije općenito poljoprivreda ta koja tjera, već je to poljoprivreda niskog dohotka, poljoprivreda preživljavanja, socijalne marginalnosti, teškog rada u zapuštenom i izoliranom selu.

Ovakva sela sve više se zatvaraju i postaju seljačkim getom, "poseljačuju se" jer nestaju i tradicionalne seoske zanatlije, kućni obrti, za razliku od onih prosperitetnih gdje je na djelu proces diferencijacije ili diversifikacije seoske socijalne strukture, sa sve manjim udjelom seljaka.

Seljačka gospodarstva i domaćinstva, nekad radno i proizvodno samovoljne mikro-socijalne zajednice (procesom dekompozicije) sve više se bave samo poljoprivredom, zanemarujući iz brojnih razloga djelatnosti bilo komplementarne bilo nekomplementarne osnovnoj poljoprivrednoj djelatnosti. Dakle, "poljoprivredizacija" (Hodžić, 1988: 110) seljačkog gospodarstva/domaćinstva dio je procesa dekompozicije.

Unutar domaćinstva gube se stari odnosi, načini ponašanja, veze i stvaraju novi. Kraj seljačke autarkije otvorio je seljačku obitelj različitim utjecajima globalnog društva, odnosno grada. Obitelj se brojčano smanjuje pa i to pridonosi "jednostavnijim" unutarobiteljskim i izvanobiteljskim odnosima i vezama.

mješovita domaćinstva i dvojna zaposlenost njihovih članova

Prvi socijalni korak ka suvremenom selu predstavlja pojava seljaka-radnika, odnosno mješovitih domaćinstava. Neki od njih zapošljavaju se u lokalnoj seoskoj industriji, a većina putuje na posao u najčešće susjedni grad i svakodnevno se vraća. Seljaci-radnici pretežno su rezultat decentralizacije industrije. U početku, sve su to dojučerašnji seljaci, nekvalificirani i neobučeni, a vrlo niskim stupnjem obrazovanja. Materijalni razlozi sigurno potiču zapošljavanje izvan poljoprivrede, ali važan motiv je i mogućnost socijalne promocije. Zadržavanje gospodarstva ili ostajanje na njemu motivirano je opet poštivanjem tradicije, željom da se sačuva djedovina i još brojnim drugim razlozima (Cvjetičanin, 1988).

Današnji seljaci-radnici obrazovaniji su i mladi segment seoskog stanovništva. Njihov "ulazak" u nepoljoprivredno zanimanje (53% ih je s kvalifikacijom ili visokom kvalifikacijom što pokazuje da su pretežno industrijski ili zanatski radnici). Njihova domaćin-

stva brojnija su od seljačkih, ukupno su mlada a i aktivni članovi ovih domaćinstava mladi su od aktivnih u poljoprivrednim domaćinstvima. Svega 21 % domaćinstava seljaka-radnika ima u svojem sastavu isključivog poljoprivrednika. To na određeni način pokazuje odnos ovih domaćinstava spram poljoprivrede, ali i upućuje na eventualne razloge zapošljavanja izvan gospodarstva (mali posjed, loša kvaliteta zemlje, isparceliran posjed i t. d.). Spomenimo da posjede do 3 ha ima 37% domaćinstava isključivih poljoprivrednika i čak 70 % domaćinstava seljaka-radnika (Štambuk, 1988: 31).

Još su rijetki seljaci-radnici koji su iz nepoljoprivrednog domaćinstva i iz nepoljoprivrednog zanimanja prigrlili poljoprivredu i kupili posjed.

Istraživanje "Sociokulturni razvoj" provedeno 1985. u IDIS-u pokazalo je da je od ukupne seoske radno-aktivne populacije bilo 56% seljaka-radnika što, budući je to za naše selo ipak novija društvena kategorija, izuzetno visok udjel (Štambuk, 1989: 127).

Porast broja seljaka-radnika prati i nagli porast udjela mješovitih gospodarstava. Ovim pokazateljima približili smo se nekim trendovima socio-ekonomskog razvoja sela razvijenih zemalja, gdje je mješovitost dohotka i zanimanja duboko označila poljoprivredu.

Seljaci-radnici vrlo su heterogeni seoski sloj. Medusobno se razlikuju i po obrazovanju, kvalifikaciji, radnom mjestu; zatim, razlikuje ih mjesto rada, odnosno udaljenost od mjesta stanovanja (vrijeme provedeno na putovanju) te vraćaju li se, ako su komutanti, dnevno, tjedno ili tek povremeno svojim kućama. S druge strane, one seljačke, važno je za unutarlojnu diferencijaciju koji je njihov status unutar domaćinstva, pripada li ili ne porodičnoj jezgri, odnosno je li kućedomaćin(ica), bračni partner kućedomaćina(ce), nasljednik imanja ili netko drugi. Ukoliko pripada jezgri, njegov je doprinos obiteljskoj poljoprivredi veći u radnom pogledu, ali i u pogledu ulaganja izvanpoljoprivrednog dohotka u gospodarstvo i time ga održavaju, jer u pravilu su to manja gospodarstva. Uostalom, danas su vrlo rijetka "čista" poljoprivredna gospodarstva u koja ne pristiže ni dinar izvanpoljoprivrednog dohotka. No, to su najčešće manji prihodi koji tek remete "čistoću" temeljnog dohotka. Teškoće u istraživanju visine i izvora dohotka tolike su da ih rado izbjegavaju i statističke službe i društveni istraživači. Zato ne možemo navoditi brojeke.¹¹⁾

Spomenuli smo neke od "grijeхова" koji se pripisuju i seljacima-radnicima i mješovitim gospodarstvima. Čini se da su mnoge zemlje u određenom vremenu manje ili više nasilno iskazivale negodovanje prema ovim seoskim stanovnicima. Međutim, nezaustavljivost širenja pluriaktivnosti pokazala je da ova pojava ima i svojih neosporno dobrih strana i to ne samo na razini pojedinačnog domaćinstva (veći prihod, bolji standard, viša obrazovanost, lakše prihvaćanje nekih proizvodnih inovacija, naročito onih koje olakšavaju rad i smanjuju vrijeme koje se provodi na polju i t. d.).

Uočene su neke "društvene" prednosti tamo gdje se multiaktivnost širi. Mješovita gospodarstva su u pravilu gospodarstva malog posjeda i sigurno bi bila napuštena da obitelj nije iznašla izvanpoljoprivredni izvor prihoda. Ova gospodarstva zalag su demografske stabilnosti, naročito u područjima tradicionalno sitnog posjeda ili visoke agrarne naseljenosti, ili loše kvalitete zemljišta, dakle, u krajevima kojima bi prijetila ili depopulacija ili pak posvemašnja pauperizacija seljaštva i njihovo preseljenje iz statusa seljaka u status socijalnog slučaja. Francuska je, na pr., to uočila i u nekim regijama (planinskim uglavnom) izuzetno dozvolila da se sredstva za subvenciju poljoprivredne proizvodnje daju i mješovitim gospodarstvima (Kayser, 1984: 308). Uostalom, pluriaktivnost je gotovo uvijek odgovor na određenu ekonomsku krizu (globalnu ili lokalnu). To što će ona s vremenom prerasti možda u ekonomiju rekreacije ili ludističku aktivnost, ne bi trebalo danas brinuti. Inače ovaj fenomen slabo je istražen i posvećuje mu se nedovoljna pažnja, a on je itekako važan i u funkcioniranju lokalnog i globalnog društva, važan je

11) Francuzi su izračunali da je od 1970-1981. udio vanjskog dohotka domaćinstva s poljoprivrednim imanjem porastao s 31% na 42% (Kayser, 1984: 307). U 1971. prihod poljoprivrednih obitelji strukturiran je ovako: prihodi s posjeda čine 61%, prihodi od zaposlenja kućedomaćina 8,1%, od zaposlenja ostalih članova obitelji 11,4%, prihodi od neplaćenih radova 10,8%, prihodi od mirovina 8,7% (Isto: 321).

u procesu transformacije seoske zajednice, važan je kao izvor ideja o preživljavanju. Seljaci-radnici su danas vrlo postojan socijalni segment i u postojećoj agrarnoj strukturi nezaobilazan fenomen.

Često se seljaci-radnici smatraju prijelaznim slojem između seljaka i nesceljaka čime se na određeni način implicira njihova prolaznost. Činjenica jest da su neke osobitosti ovoga sloja slične seljakovima a da ga neke druge približavaju nepoljoprivrednicima. No, također postaje sve očiglednije da je ovaj socijalni segment (naročito na razini opće pojave a manje na pojedinačnoj) pokazao opstojnost i da se na određeni način uistinu konstituira kao samosvojan socijalni subjekt.

Već dugo u nas nisu posebno istraživani seljaci-radnici i mješovita domaćinstva,¹²⁾ pa je teško reći nešto iscrpnije o ovim fenomenima danas. Ono što se zna jest da je sve više zemljišta u njihovu posjedu, da su sve opremljeniji.

Među seljacima-radnicima brojni su dnevni migranti ili komutanti. Oni na svoj način ritmiziraju život seoskih područja podvrgavajući ga, odnosno približavajući ga urbanom/industrijskom i udaljavajući ga od tradicionalnog seoskog/seljačkog dnevnog i tjednog ritma. Uz seljake-radnike, koji su u pravilu autohtoni stanovnici, među dnevnim migrantima sve više je i doseljenika.

Istražujući cirkulaciju radnika u Zagreb, Oliveira-Roca opisuje tri tipa komutanata: dnevne, tjedne i povremene. Za potrebe ovoga rada preuzet ćemo glavne karakteristike (većine) dnevnih komutanata, iako su, naravno i drugi zanimljivi. No prije toga spomenimo da je u Hrvatskoj među radnicima sa stalnim boravkom u neurbanim naseljima bilo 75% radnika-migranata, a među ovima je najviše, preko polovice, dnevnih komutanata (Oliveira-Roca, 1983: 76).

"Zagrebački" dnevni komutanti su u pravilu stanovnici zajednice općina Zagreb (tzv. prstena). Put do posla traje između jednog i dva sata; prevoze se autobusom javnog prijevoza, kvalificirani su i visokokvalificirani radnici ili sa srednjom stručnom spremom postignutom prije zaposlenja u Zagrebu; školovali su se u Zagrebu, zaposleni su u industriji; materijalnu situaciju domaćinstva smatraju dobrom; njihova domaćinstva imaju do 4 člana; ako imaju obradivog zemljišta onda je to između 1 i 3 ha (Oliveira-Roca, 1986: 37-38). Jedan od nalaza ovog istraživanja jest i da je dnevno komutiranje stalna i stabilna pojava i da zamjenjuje definitivnu migraciju. Također, razvijenost prometne mreže i geografske udaljenosti itekako utječu na samo pojavljivanje komutanata i njihov intenzitet.

Tamo gdje je urbana mreža policentrično razvijena, kao na pr. u Sloveniji, dnevni komutanti manje vremena troše na prijevoz i njihov radni udjel na obiteljskom gospodarstvu veći je pa je i gospodarstvo uspješnije i izdašnije.

novi stanovnici sela

U sela, naročito ona na dohvat gradskih aglomeracija, doseljavaju novi stanovnici. O njima nema posebnih saznanja. Putuju na posao u grad, za pretpostaviti je da je njihova participacija u seoskom životu slabija i da je njihovo učešće u socijalnoj dinamici više objektivno nego subjektivno. Objektivno, oni povećavaju pritisak na postojeću seosku infrastrukturu (zdravstvo, školstvo, predškološtvo, usluge, vodovod i t. d.). Subjektivno, bez jakog osjećaja pripadnosti i ukorijenjenosti karakterističnog za autohtono seosko stanovništvo i bez poznavanja seoskih običaja i odnosa, oni nužno u kolektivnim manifestacijama seoskog socijalnog života ostaju po strani. Novi stanovnici, barem prema planovima, privremeni su jer krajnji cilj im je grad ili suburbija. Selo je često izabrano kao prva vjerojatno jeftinija stanica. Pretpostavka je da ne kupuju zemlju.

U sela preseljavaju i umirovljenici, najčešće na djedovinu. Ovisno o fizičkim mogućnostima, bave se dodatno poljoprivredom.

12) Posljednje za koje znamo jest istraživanje Seljaci-radnici i mješovita domaćinstva u Jugoslaviji koje je IDIS proveo 1976 (Mješovita domaćinstva i .... 1980).

Privlačnija sela izabiru gradski stanovnici za izgradnju kuća za odmor, pa ti povremeni stanovnici i podižu živost u ruralnim područjima. Često se rekreativno bave poljoprivredom na manjoj okućnici iako nekima ova poljoprivreda donosi i određeni materijalni probitak. Stvaraju se dodatne veze između sela i grada. Dolazak rekreativaca u selo povećava potražnju za zemljom i sigurno, iako to nije istraženo, povećavaju cijene poljoprivrednom zemljištvu i pridonose njegovoj daljnjoj parcelizaciji. Oni postaju upravo na tržištu poljoprivrednih površina značajna konkurencija poljoprivrednim gospodarstvima, što može izazvati konflikte u odnosima seljaci - neseeljaci, seoski stanovnici - gradski stanovnici, poljoprivreda - nepoljoprivreda. Pritisak izvanruralnih subjekata (industrija, magistralne ceste, širenje gradova, aerodromi, izgradnja sekundarnih rezidencija, zaštita prirode i t. d.) na prenamjenu korištenja poljoprivrednih i šumskih površina postat će sve veći, a time i konfliktne situacije brojnije. Socijalna upotreba prostora postat će novo područje odmjeravanja snaga i njihovih svrstavanja oko pojedinih mogućih, ali uvijek privremenih rješenja.

literatura

- Barberis, Corrado & Dell'Angelo, Gian Giacomo (eds.): *Italia rurale*, Bari: Editori Laterza, 1988, 519 p.
- Barberis, Corrado & Sisto, Vincenzo (eds.): *Produzione agricola e strati sociali*, Milano: Franco Angeli, 1988, 362 p.
- Barbič, Ana: *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990, 350 str.
- Cvjetičanin, Vlado: Faktori održanja i generiranja mješovitih gospodarstava, *Sociologija sela*, 25 (1987), 95-98: 45-54.
- Cvjetičanin, Vlado: Motivacije mješovitih domaćinstava i njihovih alternativno zaposlenih članova, *Sociologija sela*, 26 (1988), 99-100: 115-129.
- Defilippis, Josip: Tendencije razvoja seoskih gospodarstava Jugoslavije, *Sociologija sela*, 26 (1988), 99-100: 61-76.
- Hodžić, Alija: Prilog seljačkom pitanju, u: *Društvene promjene u prostoru (uvod u teorijsko-hipotetski okvir)*, D.Seferagić, red. Zagreb: IDIS, 1988, 97-111.
- Kayser, Bertrand: Subversion des villages français, *Etudes Rurales*, 1984, 93-94: 295-324.
- Lajić, Ivan: Agrarna gustoća i vanjske migracije poljoprivrednog stanovništva, *Sociologija sela*, 26 (1988), 99-100: 143-153.
- Livada, Svetozar: Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi, *Sociologija sela*, 26 (1988), 99-100: 35-48.
- Malić, Adolf: Zemljište i poljoprivreda, *Sociologija sela*, 26 (1988), 99-100: 77-88.
- Malić, Adolf: Urbanizacija i infrastrukturna opremljenost sela u SR Hrvatskoj, *Sociologija sela*, 21 (1983), 79-81: 139-150.
- McNamara, Brendan: Trendovi promjena u seoskim područjima zapadnih zemalja, *Sociologija sela*, 20 (1982), 75-76: 67-80.
- Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji**, Zagreb: IDIS, 1980, 216 str.
- Nejašmić, Ivica: Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka, *Sociologija sela*, 24 (1986), 91-94: 13-30.
- Oliveira-Roca, Maria: Cirkulacija radnika u Zagreb - prilog tipologiji prostorne pokretljivosti, *Sociologija sela*, 24 (1986), 91-94: 31-53.
- Oliveira-Roca, Maria: Migracija radnika iz neurbanih naselja SR Hrvatske - regionalne razlike, *Sociologija sela*, 21 (1983), 79-81: 71-82.
- Oliveira-Roca, Maria: Demografska dimenzija migracije selo-grad, u: D.Seferagić (ur.): *Promjene u svakodnevnom životu sela i grada*, Zagreb: IDIS, 1990: 63-104.
- Puljiz, Vlado: Novi trendovi deagrarnizacije u SR Hrvatskoj, *Sociologija sela*, 21 (1983), 79-81: 59-70.
- Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi SR Hrvatske**, Zagreb: RK za poljoprivredu i šumarstvo i IDIS, 1984, 71 str.
- Štambuk, Maja: Društveni razvoj i selo, *Sociologija sela*, 26 (1988), 99-100: 25-33.
- Štambuk, Maja: Neka obilježja seoskog socijalnog prostora, *Revija za sociologiju*, 20 (1989), 1-2 (sup.):121-128.

Maja Štambuk

Social change in rural Croatia

Summary

Rural Croatia went through great changes in the last decades, especially changes of a quantitative nature: the number of inhabitants decreased, the number of agricultural inhabitants decreased, the number of farms decreased (insignificantly) and so did their average size, the area of agricultural land decreased etc. Qualitative changes are primarily reflected in the rapidly increasing number of part-time workers, part-time households and "new" inhabitants who are changing the social picture of the village. All these changes are such that the modernization of the Croatian village can hardly as yet be spoken of. In comparison with more developed countries, these are only the beginnings of the transformation of the traditional village.

Общественные изменения сельскохозяйственной местности в Хорватии

Резюме

В сельской местности Хорватии за прошедшие десять лет произошли интенсивные перемены в первую очередь в отношении качественных показателей в связи с чем отмечены: уменьшение численности населения, уменьшение численности сельскохозяйственного населения, уменьшение числа (однако незначительно) крестьянских хозяйств и сокращение их площади в среднем, уменьшение сельскохозяйственных участков и т.п. Качественные изменения содержат прежде всего в быстрорастущем появлении крестьян-рабочих, домашних хозяйств смешанного типа и жителей «нового типа» оказывающие сильное воздействие на социальную картину деревни. Однако несмотря на проявление указанных изменений, трудно говорить о их взаимосвязи с процессом модернизации деревни в Хорватии. В сравнении с развитыми странами можно заключить, что это только начало разрыва с традициями деревни.